

I

Ob stoletnici Cankarjevega rojstva

»Ne, ne hrepenenje samo! Moje delo je slutnja zarje, vsaka moja beseda in vse moje življenje. Že slišim dleto, ki kleše granitni temelj novi zgradbi...«

Sergej
Kraigher

Zdi se mi, da je to najbolj primeren moto sestavku, ki naj zgoščeno govori ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja, o odnosu do njegovega umetniškega in idejnega sporočila ter še posebej o mojem »intimnem osebnem bravskem odnosu do njega« — kot je v povabilu k sodelovanju želel tovariš Zlobec. Dodal bi še drugo prisposodbo Cankarja samega, prav tako v Beli krizantemi, ki zveni že kot očitek: »Slikal sem noč vso pu-

sto in sivo, polno sramote in bridkosti, da bi oko tem silnejše zakoprnelo po čisti luči... Iz noči in močvirja je bil v nebeške daljine uprt moj verni pogled — vi pa ste me razglasili za pesimista«. Na njemu lasten način, ki zagrabljuje srce in spodbudi misel, pove že na teh dveh mestih to, kar sem poslej doživljal pri branju vsakega posameznega njegovega dela in kar me je prevzemalo, ko sem doživljal celotno njegovo delo in njegovo osebnost, kot je ohranjena v njegovem delu in v vsem, kar danes o njem vemo.

Še več je takih in še zgovornejših mest v Beli krizantemi, saj je to njegov ponosni in samozavestni obračun z delom, ki ga je opravil do svojega dopolnjenega štiriintridesetega leta, hkrati pa tudi obračun s svojo vlogo v slovenskem kulturnem in splošnem družbenem in političnem življenju, ki ga je opravil poln vere v prihodnost in zaupanja v slovensko ljudstvo. »Na ogojleni suknji malomeščanske kulture se je svetila bela krizantema, romantična umetnost«, je napisal Ivan Cankar. Meni se je vedno vsiljevala ob tem še druga primerjava. Njegova Bela krizantema je sama podobna beli krizantemi: sestavljena iz nešteto lističev, ki je vsak zase žlahten in poln vsebine in ki se — združeni v svoji ubranosti — zlivajo v bogastvo in razkošje njene lepote. In dalje, ali ni to najboljša prisposodba za živo, organsko celovitost

tako celotnega Cankarjevega dela kakor posameznih zaokroženih ciklov njegovih črtic ali drugih njegovih del. Prav gotovo tudi v njegovem delu ni vsaka črtica ali vsak cikel enako vsebinsko bogat in lep, vendar če ga odtrgaš iz celotnega dela, ostane praznina in delo osiromašiš. To pa izvira od tod, ker je Cankar trdno stal v areni življenja in pisal iz vsega srca, tako da je vsako delo, ki ga je napisal, svojevrsten odsev in izraz naše takratne družbe, takratnega časa in našega človeka v njem, kakršen je v vseh njegovih stiskah in protislovjih.

Če opustim literarne prisprodebe, potem mislim, da velja zanj kot umetnika predvsem tale ugotovitev: Ivan Cankar je celovita osebnost, ki se izraža tako v celotnem svojem delu in na svoj način v vsakem posameznem delu, odkar je, kot sam pravi, zelo kmalu opustil pisanje zaradi pisanja, do njegovih zadnjih del med prvo svetovno vojno in potem še tik pred smrtjo. Pa tudi njegova mladost, taka, kakršna je bila in kot jo sam opisuje, ter njegova prva dela nosijo v sebi vse prvine, iz katerih je dozorevala in se kalila celovitost njegove osebnosti, celovitost, ki se je manifestirala z njemu lastno neposrednostjo in odkritosrčnostjo v vseh njegovih delih, tako v intenzivno izpovednih črticah in drugih pripovednih spisih kot v dramah, satiričnih spisih ter političnih govorih in predavanjih.

Čeprav so to dejstva, ki jih je težko izpodbijati, smo vendarle priče, kako skušajo nekateri razbiti celovitost Cankarjeve osebnosti, iz katere je rastla in se zmagovito uveljavljala njegova umetniška moč, in Cankarja umetnika ločiti od Cankarja politika in socialista. Njegove pripadnosti znanstvenemu socializmu, marksizmu ne more sicer nihče do kraja zanikati, saj jo je sam izpričal popolnoma jasno s sebi lastno odločnostjo. Zato pa skušajo dokazati na različne načine in iz različnih zornih kotov nepomembnost ali vsaj do skrajnosti zmanjšati pomen tega dejstva za njegovo umetniško ustvarjalno moč ali ga prikazati kot škodljivo za umetniško vrednost nekaterih njegovih del. Poleg mnogih izjav in izpovedi iz njegove mladosti in njegovih najbolj zrelih let je v predavanju *Očiščenje in pomlajenje* aprila 1918 leta sam dejal: »Bil bi hinavec in lažnivec, če bi se imenoval socialista, pa bi v globočini svoje duše ne veroval v svoje ideale«.

Svoj današnji odnos do Cankarja lahko povzamem s svojim prepričanjem, da leži prav v celovitosti in enotnosti njegovega umetniškega in idejnega sporočila njegova moč in sposobnost njegovega neizbrisnega vpliva že na generacije v njegovem času in njegove iz leta v leto vedno širše in globlje odmevnosti v slovenskem družbenem, političnem in kulturnem življenju in prav tako njegovega še močnejšega, mnogo globljega in veliko bolj vsestranskega vpliva na generacije, ki so zorele v stari Jugoslaviji v novih političnih in družbenih razmerah, na njihovo osveščanje, na njihovo umetniško in še posebej literarno ustvarjanje in na njihovo družbeno, politično in kulturno delovanje. V tej značilnosti njegovega umetniškega dela leži odgovor, zakaj so njegovo idejno in umetniško izročilo, njegova humanistična kritika družbe in življenja ter položaja delovnega človeka in delovnega ljudstva v njej ter njegova politična misel postali last in vsebina naše družbene, moralne in politične zavesti in, lahko rečemo, zavesti našega naroda kot celote. Tako danes njegovega vpliva ne moremo več meriti predvsem po tem, koliko njegova dela beremo. Vendar mislim, da tudi glede tega lahko rečemo, kako je sicer res, da je malo Slovencev danes — tako kot v njegovem času — ki poznajo celotno njegovo delo ali vsaj vsa njegova najpomembnejša dela in

da se vsak, kdor bi v tem bil preveč zahteven, vdaja iluzijam. Z druge strani pa lahko prav tako upravičeno rečemo, da je malo Slovencev, ki se ne bi srečali s Cankarjem na tak ali drugačen način, s krajšim ali daljšim njegovim delom, ki ne bi na njegovo vest potrkalo in jo prebujalo. Še posebej to velja za izobražence in družbene delavce ter zlasti za kulturne delavce in umetnike in še posebej za ustvarjalce in kritike na področju literature.

Še več. Za Cankarja lahko rečemo, da je eden tistih umetnikov moderne časa, in to že na začetku dvajsetega stoletja, ki v protislovjih celovitosti in enotnosti svojega umetniškega in idejnega dela in izročila ter njune nerazdružljive povezanosti ne odsevajo in ne izražajo samo protislovij svojega časa, družbe in naroda, ki so vedno protislovja tudi vsakega človeka posebej, ter njihovih individualnih človeških usod. Pripada tistim umetnikom, ki kažejo tudi na možnosti izhoda iz teh protislovij ter dajejo človeku moralno moč za dejanja, ki jih od njega terja čas, kot njegovo dolžnost, kot njegovo »biti ali ne biti« in ki človeku pomagajo pri kaljenju in osebnost, ki je sposobna vključiti se in ustvarjalno prispevati k premagovanju in reševanju teh protislovij, uresničevanju in približevanju tega, kar se zdi neuresničljivo ali tako oddaljeno in nedosegljivo. Danes, ob stoletnici njegovega rojstva, skoraj 58 let od njegove smrti, lahko s ponosom rečemo, da sta Cankarjevo podobo v naši družbeni zavesti do kraja jasno izoblikovala naš narodnoosvobodilni boj in naša socialistična revolucija ter da razvoj socialistične samoupravne družbe z ustvarjanjem in poglobljanjem novih humanih odnosov med ljudmi vse jasneje kaže in uveljavlja njene obče človeške razsežnosti.

Seveda ne more biti moj namen, da bi se kakorkoli spuščal v literarnozgodovinsko ali kakršnokoli literarno ocenjevanje dela Ivana Cankarja. Vsekakor sem vedno imel svoje mnenje o stališčih, ki so se oblikovala v zvezi z njegovim delom in življenjem in v boju za njegovo nepopačeno podobo. Tu mislim zlasti na predgovore dr. Izidorja Cankarja kot urednika predvojnih Zbranih spisov Ivana Cankarja ter na polemiko z njim in na stališča v razpravah Iva Brnčiča in Jožeta Vidmarja ter v člankih Borisa Zihlerla. V povojnem času pa mislim na stališča tako v delih zadnjih dveh kot še posebej na stališča Lojza Kraigherja pa tudi drugih, predvsem v zvezi s povojno izdajo njegovih Zbranih oziroma Izbranih del. Moj namen je, da ob tej priložnosti prikažem predvsem svoj odnos do njega, v prepričanju, da to vsaj v osnovah ni bil in ni samo moj odnos, kakor se je izoblikoval v letih pripravljanja revolucije in v revoluciji sami in še posebej v nastajanju in rasti moči naše socialistične samoupravne družbe.

S Cankarjem sem se srečal zelo zgodaj, še kot otrok, saj se je v najbližjem okolju, v katerem sem živel in rasel, gojil nanj živ spomin, tako da nam je pomenil resnično najbolj spoštovanja in ljubezni vredno osebnost v slovenski kulturi našega časa. Mnogo njegovih stvari, ki sem jih takrat bral, jih najprej seveda nisem razumel in sem se pozneje znova vračal k njim. Vendar nisem nikdar, tudi v letih, ko sem bil najbolj kritičen do vsega, ko sem zorel v komunista in začel politični boj in ilegalno delo, nobene njegove črtice, novele, daljšega ali krajšega spisa odklanjal, pa četudi mi (še) ni bil do kraja razumljiv. Dve značilnosti sta me — in ne samo mene — vedno znova vabili in vračali k Cankarju in branju njegovih del. To namreč, da skoraj ni utripa človekovega življenja, kjer ne bi Cankar trkal na človekovo vest, ne glede na pisane postave in zapovedi in zahtevnejši od teh. Nič manj pa ni v njegovi umetnosti pomembno to, kako trkajo oziroma vplivajo

na človekovo vest in spoznanje njegova neizprosna resnicoljubnost in samoizpovednost, izbrušen občutek za neponarejeno človeško pravičnost, njegova nepomirljivost z lažjo in hinavščino, njegova tenkočutnost za intimne človeške, nenapisane, zato pa toliko bolj neizprosne obveznosti, ki nastajajo v odnosih med ljudmi, pa naj gre za odnos do matere, ljubice ali dekleta, do drugih tovarišev v življenju in ustvarjanju ali za odnose do razmer in obvez v družbi, za dostojanstvo človekove osebnosti ali za položaj in prihodnost naroda in usodo človeštva.

Vsako njegovo, tudi na videz nepomembno delo njegovega obsežnega opusa tako ali drugače trka na vest, prodira v skrite izbice človekove duše ali njegove globlje zavesti, v globine »človeških katakomb«. Kako ne bi privlačevala in spodbujala k dejanjem njegova neusmiljena doslednost, umetniška moč in sugestivnost v bičanju izkoriščevalske gospode in nasilnežev ter smešnja filistrov in zlaganih rodoljubov ali z druge strani prav taka umetniška moč, pronicljivost in tenkočutnost v slikanju hrepenenja in teženj ter življenja in dejanj tako ljudi s klanca siromakov, izobražencev, ustvarjalcev in umetnikov in vseh drugih, ki se pod pritiskom svoje vesti in svojih spoznanj ter po svojih močeh in slabostih bojujejo z danim življenjem in v neenakem boju za uresničevanje davnih želja vseh zatiranih in izkoriščanih. In prav tako in še posebej zavest, ki preveva celoto njegovega dela in jo je z umetniško močjo izpričal v svojih umetninah, nič manj kot v svojih političnih govorih in predavanjih, da so delavci, da je delavski razred, tista sila, ki s tem, ko rešuje probleme svojega položaja v družbi in uresničuje svojo zgodovinsko nalogo, ustvarja tudi realno osnovo za uresničevanje tisočletnih teženj vseh delovnih ljudi in tako rešuje tudi usodo svojega naroda.

Na tem področju svojega umetniškega ustvarjanja, ko slika trpljenje, zanos in poraze svojih junakov, ni niti črnogled pesimist in tudi ne kaže, da življenja ne ceni in da mu ni naklonjen. Nasprotno, ustvarja iz ljubezni do življenja in za življenje, kot tudi sam pravi, in jasno izpričuje smisel človekovega življenja v boju za osvoboditev človeka, to je v boju delavskega razreda. Hude preizkušnje svetovne vojne je doživljal kot strahotno ogroženost našega naroda, kot njegovo tragedijo in neizmerno trpljenje ljudstva. Upodobil je to trpljenje in utrdil vero v trajne vrednote življenja, ki jih vsak po svoje doživlja in izraža, ki pa so dovolj velike in močne, da lahko pomenijo odrešitev in dajejo vero v njihov smisel tudi v času velikega trpljenja, umiranja ter povsod in vedno navzoče smrti. Tako se ob koncu vojne posveti političnemu delu, delu pri usposabljanju rok, ki klešejo »granitni temelj novi zgradbi«. Ko ugotavlja, kako so bili tehtni vzroki za strah »za usodo in bodočnost našega šibkega slovenskega naroda«, takoj s svojo odkritostjo in odločnostjo pribija, »da je bil ničev in prazen naš globoki strah. Nikoli prej kot v teku te vojne se ni tako široko razmahnila, tako visoko vzdignila kulturna sila našega naroda«.

Lahko rečem, da smo Cankarja čutili in doživljali ob sebi takšnega, kakršen je, kot borca-umetnika. Bil je z nami, kot je še vedno, v areni življenja, ki smo ga živeli in ki ga živimo. Brali smo ga ob štrajkih in drugih akcijah na univerzi, zbrano in v miru sem ga znova prebral v sodnijskem preiskovalnem zaporu v samici v Ljubljani, spremljal nas je v zaporu v Sremski Mitrovici, bil je vedno bolj z nami in naš, čimbolj je vsebina našega političnega dela postajala zavest in praksa vedno širših množic. Zato je bil z nami tudi v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji. Ne samo, da so nje-

gova dela podžigala slovensko narodno zavest ter osveščala slovenskega delovnega človeka in še zlasti delavca v njegovi zgodovinski nalogi — osvoboditve človeka, temveč so opravljala še drugo nalogo, ki jo najbolj popolno in žlahtno izpolnjuje ravno umetnost. Humano izročilo skoro vsakega njegovega dela je utrjevalo, poglobljalo in kalilo moralo revolucionarjev ter političnih in družbenih delavcev novega kova, novo etiko političnega in družbenega dela in tovarštva v medsebojni odgovornosti in medsebojnem zaupanju, v izpolnjevanju prevzetih obvez, pomagalo pa je tudi spoznavati človeka ter skrite motive njegovih dejanj.

To njegovo izročilo ni nič manj živo v našem današnjem družbenem razvoju in življenju, prav na današnji stopnji razvoja naše socialistične samoupravne demokracije, ko je neposredna naloga naše družbe in vsakega posameznika, kjer dela in kjer živi, ustvarjati odnose, v katerih delovni človek v resnici odloča o svojem delu, njegovih plodovih in pogojih in v katerih je vsakdo v svoji svobodi omejen samo z upoštevanjem prav takšne svobode drugih in v njih vsak in vsi skupaj s svojim vsakdanjim delom in življenjem prispevamo tako ali drugače k oblikovanju nove socialistične etike. Cankarjeva vizija, ki preveva vse njegovo delo in ki v družbenoekonomskem bistvu tako prepričljivo izžareva v »Hlapcu Jerneju in njegovi pravici«, postaja resničnost vsakodnevnega življenja množic, ki jo s svojim delom ustvarjajo. Če to Cankarjevo izročilo ni danes še bolj navzoče in če ne deluje kot še odločilnejši dejavnik, je to zato, ker se tudi danes spopada z miselnostjo, etiko in preživelimi idejnimi izrazi starega sveta, z ne še do kraja premagano dolino Šentflorjansko in zato, ker se morajo tudi sile, ki so nosilke socialističnega razvoja, v svojih vrstah, v svojem notranjem boju in razvoju tudi same osvobajati preživelih idejnih usedlin, dvoličnosti stare podedovane meščanske in še posebej katoliške morale, votlega rodoljubarstva ter ravnanja posameznikov brez intimno do kraja doživetega lastnega prepričanja. Tu predvsem leži vzrok za razne nesporazume in ne v slabostih Cankarjevega dela.

Zdi se mi prav nasprotno. Angažirana umetnost Ivana Cankarja je našla svojo popolno potrditev in priznanje v svojem vplivu na družbeno življenje, v svojem prelivanju v ljudi, ki ustvarjajo to življenje kot svojo prihodnost, ki neprestano spreminjajo obstoječe in ki spreminjajo tudi sami sebe, ki se osvobajajo okov bede, pomanjkanja in neznanja, krivic in nasilja. Našla je svojo potrditev tudi v odporih proti njej že v času njegovega življenja, v političnih bojih med dvema vojnoma pa tudi v našem današnjem političnem, družbenem in še posebej kulturnem življenju. Umetniško delo Ivana Cankarja in še neocenjena in neprecenljiva vloga, ki jo tu ima v preosnovi naše družbe in našega človeka, potrjuje dejstvo, da je umetnost, ki je samostojna in svobodna, ko izpričuje resnico o človeku v vsej človeku lastni danosti in protislovnosti in danosti in protislovnosti njegovih odnosov v družbi, ravno v tem pogledu tudi angažirana in da tudi ne more biti drugačna, saj je umetnik, ki je njen ustvarjalec, vedno vpet v čas, v katerem živi in ki ga s svojo silo oblikuje, hkrati pa tudi čas oblikuje njega in njegovo podobo.

Moč Cankarjevega umetniškega in idejnega izročila, ki jo ugotavljamo ob stoletnici Cankarjevega rojstva, me posebej spominja na Zihlerlovo razpravo »Umetnost in miselnost« ter na misel, ki jo je avtor pozneje imenoval kot osnovno v tej razpravi. To je, da sta »miselnost in nazor v umetnosti toliko bolj važna, kolikor bolj umetniku omogočata neposreden in svoboden vpogled na pravo naravo življenja in posameznih njegovih pojavov in

kolikor bolj tvorita neločljivo sestavino njegove globlje zavesti«. In dalje: »Noben nazor sam po sebi *ne ustvarja* umetnika pač pa ga duhovno sprošča ali utesnjuje in s tem kajpak vpliva tudi na njegovo ustvarjalno moč . . . In se tudi pravi: kolikor je marksistični nazor samo površno privzet in ne prizadeva umetnikove globlje zavesti, je za njegovo umetnost lahko tudi manj važen kot kak drug, pa čeprav idealistični nazor«.

Res je, Cankar tak, kakršen je, nam je veliko dal in nam še daje. In če sem rekel, da smo ga sprejemali takšnega, kakršen je, s tem nisem mislil niti tedaj, pa tudi sedaj ne mislim, da ne bi smeli imeti kritičnega odnosa do njega in njegovega dela. Narobe. Pred nami stoji prav gotovo kot naš dolg do njega, da poglobljeno ocenimo njegovo delo tako s splošnih družbenih in političnih stališč kot s stališča splošnih kulturnih in umetnostnih meril ter literarne kritike, literarne zgodovine in estetike. Zato tudi tako zanimanje za vse, kar nas bližje seznanja z njim, z njegovim življenjem, z njegovim ustvarjanjem, z okoliščinami, v katerih so nastajala njegova dela, in z značilnostmi njegovega ustvarjanja ter vplivi svetovnih in domačih družbenih, političnih, kulturnih, umetnostnih in literarnih tokov takratnega časa na njegovo delo in ustvarjanje. Vendar mislim, da gre pri tem upoštevati predvsem dvoje:

Ivan Cankar je stal v areni življenja, ne v areni literature. To je sam poudaril v »Krpnanovi kobili« ob jubileju svoje desete knjige, v svojem tridesetem letu. Prepričan je bil, da se edino v areni življenja rodita in nastajata umetnost in literatura, ki lahko izpolnjujeta svoje veliko poslanstvo. Zato prav gotovo lahko pomen njegovega dela in njegovo osebnost prikaže nepopačeno in pristno samo tisti, ki se loteva tega problema pošteno in neposredno, ki stopa torej sam v areno življenja, ki izhaja iz življenja, v katerem je Ivan Cankar ustvarjal in se bojeval ter rastel ob svojem ustvarjanju in vplivanju na to življenje. Vsak drug prijem, ki tega ne upošteva, se lahko spremeni v odnos do njega, ki ga je on sam označil v Beli krizantemi: recenzent, ki ima namen, da se postavi med njega in občinstvo. In kot dalje sam pravi: »Kdor ne mara luči, jo upihne sam; nato pa nima pravice, da bi preklinjal noč«. Dosedanje izkušnje političnega boja v našem družbenem in kulturnem življenju ne samo upravičujejo, ampak zahtevajo pri tem tudi odgovor na vprašanje, kakšen je resnični motiv takega »recenzenta«: ali je to politikantstvo, kakršnokoli doktrinarstvo, filistrstvo ali kaj drugega in komu lahko to koristi.

Ivan Cankar sega z vsem svojim delom in še posebej z umetniškim ustvarjanjem v naš čas, v življenje in delo naših in še mnogih generacij. Z njim smo se — kakor s slovensko moderno v literaturi in umetnosti sploh — vključili v najnaprednejše tokove, ki oblikujejo in spreminjajo svet v dvajsetem stoletju. Zato bomo toliko bolj preniknili v njegovo umetnost in se približali njegovi ustvarjalni osebnosti ter pomenu njegovega dela v zgodovini naše družbe, kulture in umetnosti, kolikor bolj bomo v naših družbenih vedah in še posebej v naši literaturi, umetnostni in splošni kulturni zgodovini in estetiki gojili in ustvarjalno razvijali in poglobljali marksizem. To bo vsekakor moralo prispevati k razsvetljevanju še nepojasnjenih skrivnosti ne samo njegovega, ampak umetniškega ustvarjanja sploh, k preganjanju mistike in mysticizma tudi s tega področja družbenega življenja in ustvarjanja ter s tem tudi k nadaljnemu poglobljanju celotne marksistične misli in razvoju marksistične znanosti na Slovenskem. To pa bo tudi posebna oddolžitev njegovemu spominu, res vredna njegovega boja, dela in življenja.